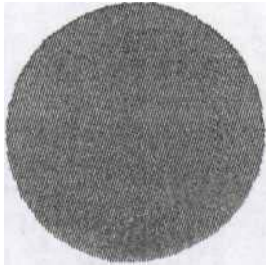

LIST 49

CESTA

ŽIVOTEM

P A V E L
Ř Í Č A N

1989

PROČ JE NUTNÁ BIODROMÁLNÍ PSYCHOLOGIE?

Proč se vůbec snažíme zkoumat lidský život jako celek, obsáhnout jakoby jediným panoramatickým pohledem všechna jeho stadia? Proč se raději nezaměří každý odborník jen na jeden jeho úsek, aby bylo možno jít více do hloubky — vždyť třeba literatura o pubertě nebo o raném dětství je už dnes tak obsáhlá, že ji i specialista jen těžko stačí sledovat?! Máme i superspecialisty v psychologii novorozenců, v psychologii mravního vývoje školních dětí, v sociální psychologii stáří, v rozvoji inteligence během prvního roku života — a žádný z nich si nestěžuje na nedostatek problémů! Od povídám: Vedle specialistů na jednotlivá životní stadia je třeba i *specialistů na celek* duševního vývoje, protože tento celek je něco víc než souhrn jeho částí. Kdybychom postavili do knihovny po pořádku sérii perfektně napsaných knih o jednotlivých životních stadiích a kdyby se každý z jejich autorů zaměřil pouze na své stadium, čtenář by získal jen nedokonalý, roztržštěný a málo smyslu dávající obraz celého životního běhu. Kromě toho by bez přihlížení k vzájemným souvislostem i všem těm jednotlivým knihám něco chybělo. Vývojová stadia totiž navzájem souvisí. Jak?

1. *Různá stadia přinášejí podobné vývojové úkoly*, nastolují podobná témata. Například pozornost, kterou na sebe poutá vlastní tělo během pubescentních proměn, se podobá pozornosti, kterou to též tělo vyvolává při výrazných známkách stárnutí po čtyřicítce nebo po padesátce. Některá témata jsou celoživotní: Postoj důvěry, osvojený ve vztahu k matce během prvního roku života, se upevňuje a obohacuje v dalších stadiích spolehnutím na otce, na sourozence, na přítele i na partnera, na nadosobní ideál a na společenství lidí, kteří tento ideál uskutečňují; a posledním testem tohoto postoje důvěry bývá citová i existenční závislost na vlastních dětech ke konci života. Existují-li takováto opakování a takovéto tematické kontinuity, je přirozeně srovnávání stadií slibnou výzkumnou strategií.

Co platí o tématech, platí i o *průběhových formách*. Dynamiku adolescentní vývojové krize můžeme například srovnávat s dynamikou krize životního středu nebo i s vývojovou krizí manželství — a pokoušet se o zobecnění, jež nám zase umožní vytvářet hypotézy o dalších stadiích.

2. *Každé stadium je přípravou¹⁾ následujícího stadia i všech dalších stadií*. To je předpoklad, na kterém staví rodinná i školní

¹⁾ Netvrdíme ovšem, že některá stadia jsou pouhou přípravou budoucnosti. I dětství má smysl samo v sobě. Jen výrobce robotů z Čapkova R. U. R. říká: „Celé dětství je technicky vzato holý nesmysl. Prostě

ztracený čas..." I kdyby se nikdy neprokázalo, že šťastné dětství je základem šťastné a produktivní dospělosti, nepřestaneme o ně usilovat a chránit je — at patříme k optimistům, nebo ke skeptikům.

50 výchova, a nepochybně právem.¹⁾ Biodromální psychologie se snaží popsat a vysvětlit, jakými mechanismy se výsledky vývoje, tak jak proběhl v jednom stadiu, uplatňují v dalším životě. Zkoumá přitom nejen záměrné výchovné působení a jeho výsledky, nýbrž i všemožné nezáměrné vlivy.

Existují nesčetné pokusy vysvětlit povahové individuální rozdíly a náchylnost k duševním poruchám v dospělosti průběhem vývoje v prvních letech života. Od Freudových dob se diskutuje o *vývojovém primátu dětství*, tj. o tom, zda a do jaké míry na vývoji v dětství záleží celý náš další život. Mrkvička říká: „Své dětství v sobě skrýváme až docela nejhloběji. To víme stejně bezpečně, jako víme, že dům se staví od základů. První měsíce a první léta našeho života položily základní kameny pro stavbu celé naší osobnosti. Pouhé tři roky stačí k tomu, aby z bytosti ovládané několika instinktivními reakcemi a základními reflexy uzrála dětská osůbka, která se někdy velmi energicky dovede prosazovat proti svému okolí. Během těch let se dítě naučí stát na vlastních nohou, osvojí si základ lidství ukrytý v řeči, přijme výzvu světa.“(str. 19—20)

Víme to bezpečně, nebo jsme o tom aspoň přesvědčeni stejně pevně jako Mrkvička. Ale nechejme promluvit i skeptika, který říká: Je samozřejmě dobře známo, že existují vztahy mezi tím, jaký člověk je a jak se projevuje v předškolním věku — a později v dospělosti. Otázka však je, jsou-li tyto vztahy vůbec psychologicky zajímavé! Můžeme např. předpokládat, že nápadně krásné a urostlé dítě se bude již v mateřské škole projevovat v určitém směru podobně jako v dospělosti, kdy bude opět středem pozornosti a přízně, závidi i snahy o přivlastnění. Co z projevů tohoto dospělého je výsledek raného učení — a co je prostě dáno tím, že je v dospělosti stejně krásný, jako byl v dětství? První mechanismus je psychologicky zajímavý, druhý je psychologicky banální, nepotřebujeme kvůli němu biodromální psychologii, a vlastně vůbec žádnou vědu. Něco podobného platí i pro vývoj inteligence: zjistím-li shodu mezi výkony, kterých dosáhly děti ve věku mateřské školy, a mezi výkony, kterých dosáhly tytéž děti po třiceti letech, výklad může být biodromální (příznivý vývoj v raném věku umožnil i pozdější příznivý vývoj), ale stejně dobře i sociální (dobrá rodina zajistila příznivé vývojové podmínky jak v raném věku, tak i později), anebo biologický (vrozené vlohy se prosazují jak v dětství, tak i v dospělosti).

Jistot je zde méně, než bychom si přáli. Zkuste najít doklady, že osobnost v dospělosti nebo dokonce v pozdním stáří záleží na tom, jaká byla péče a výchova ve věku kojeneckém a batolecím! Zkuste prokázat, že způsob výchovy v adolescenci ovlivní způsob, jakým bude náš adolescent za třicet let vychovávat své vlastní adolescentní děti! Zkuste přitom „odpreparovat“ vliv biologické dědičnosti! Je to velmi těžké a spolehlivých výsledků je jako šafránu. Jde však o téma tak teoreticky zajímavé a zároveň — jak jsou mnozí praktici i badatelé přesvědčeni — tak prakticky závažné, že jen mnohaleté nezdary celých generací psychologů by nás mohly přimět, abychom se vzdali.

Klasická psychoanalýza předpokládala, že jádro osobnosti se vyvine v prvních pěti letech,²⁾ pak už nedochází k podstatným změnám, resp. další vývoj je těmi prvními pěti lety v podstatě determinován (až na výjimky, kdy je člověk poškozen nějakým výjimečně silným pozdějším psychickým traumatem). Toto pojetí je podle našeho názoru stejně extrémní, jako kdybychom škrtili lidskou historii a uznávali pouze archeologii. Každé vývojové stadium přináší

¹⁾ Odborný pojem je *epigenetický princip*, z řeckého *epigignomai* - rodit se (vznikat) jeden po druhém.

²⁾ Vývojové chyby, k nimž došlo v prvních pěti letech a které se projevují neurózou, se psychoanalýza snaží

napravit — bez záruky — svou dlouhou a často nepřijemnou léčebnou procedurou (která je nicméně v řadě zemí dodnes populární),

nové příležitosti a nová nebezpečí. V dospívání, v dospělosti i ve stáří dochází k radikálním obrátům, jak k horšímu, tak k lepšímu.

3. Řekli jsme, že je možné na základě poznání raných stadií pochopit a částečně předpovědět pozdější stadia. Existuje však i *zpětné porozumění, retrospektiva*: Zkoumáme-li jedince v pozdějším vývojovém stadiu, můžeme najít klíč k tomu, jak se vyvíjel a projevoval dávno dříve, co ho determinovalo, oč mu šlo, na čem ztroskotával. Například starý člověk věnuje hodně času vzpomínání, a i když příběh svého života bezděčně cenzuruje a přikrášluje (nebo — vzácněji — se obviňuje a očerňuje), odborně vedeným rozhovorem lze získat cenný materiál. Kromě toho ve stáří, když integrace osobnosti slábne, projeví se často sklony a jiné vlastnosti, které po desítky let zůstaly skryté, ale mohly omezovat tvořivost, spontaneitu, bohatství prožitků. Tak nám poznání starce pomůže při práci s mladými lidmi: dovedeme u nich vidět tytéž problémy, se kterými kdysi zápasil on.

JAK DLOUHO ROSTE OSOBNOST?

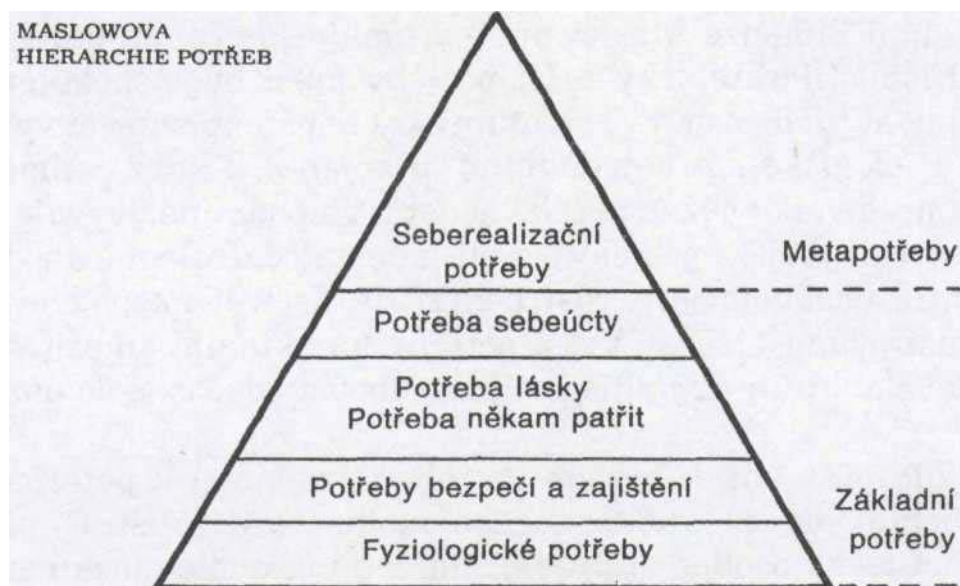
Z tradice nezávislé na přírodovědě pronikl do biodromální psychologie pojem osobního růstu nebo zrání osobnosti. Tento pojem bývá chápán dosti volně jako moudrost, nesobeckost, vyspělá hodnotová orientace, kulturnost, schopnost snášet zklamání a bolest. Podle řady autorů má člověk růst či zrát po celý život.

Myšlenku osobního růstu jako základní úlohy a možnosti lidského života pozoruhodně propracoval americký humanistický psycholog starší generace A. Maslow. V osobním růstu vidí projev základní tendence, která je dána každému člověku a kterou je třeba respektovat i podporovat. Maslow byl přesvědčen, že člověk je v podstatě dobrý a že tedy jeho *seberealizace* je zásadně pozitivní proces. Toto přesvědčení mu dovolilo udělat krok z filozofického a historického hlediska dost problematický: zařadil hodnotovou orientaci člověka, jeho úsilí o spravedlnost, pravdu a další kulturní hodnoty, do kategorie potřeb spolu se základními biologickými a psychologickými potřebami. Tak vznikla pozoruhodná *hierarchie potřeb*, která je — ať se souhlasem nebo kriticky — uváděna v každé soustavnější práci věnované lidské motivaci. Sugestivní a esteticky působivé je znázornění této hierarchie jako pyramidy (viz obr. 6). Základnu pyramidy tvoří fyziologické potřeby: potřeba potravy, kyslíku, přiměřené teploty, potřeba pohybu, potřeba zbavit se bolesti a řada dalších.¹⁾

Jsou-li uspokojeny základní fyziologické potřeby, dostává se

¹⁾ Definice fyziologické potřeby není jednoduchá a při hlubším zamyšlení bychom narazili na obtíže např. při zařazení sexuální potřeby. Ta je u kulturního člověka úzce spjata s potřebami umístovanými v hierarchii výše a většinou nemá onu bezprostřední

naléhavost, která charakterizuje jiné fyziologické potřeby. — Maslow však nebyl pedantský systematick a jeho myšlenky nás spíše inspirují, než aby uspokojovaly naši potřebu

do popředí potřeba bezpečí: člověk jedná tak, aby se zajistil před různými bližšími i vzdálenějšími hrozbami. Cítí-li se v bezpečí a zajištěn, aktualizuje se potřeba někam patřit a být milován. Jsou-li i tyto potřeby uspokojeny, vzroste zájem člověka na tom, aby měl pocit sebevědomí a sebeúcty; důležitou podmínkou toho, aby si vážil sám sebe, je ovšem respekt, uznání a ocenění těch, na nichž mu záleží.

Dosud vyjmenované potřeby označil Maslow za základní nebo také nedostatkové v tom smyslu, že vyžadují přísun určitých objektů nebo podnětů. Jsou to *potřeby to či ono dostávat*

Vrchol pyramidy tvoří nejvyšší potřeby, které Maslow nazývá „meta-potřebami“ nebo seberealizačními potřebami. Jsou to potřeby přesahující bezprostřední (mohli bychom také říci egoistické) zájmy jedince. Patří sem potřeba vzdělávat se a poznávat, nikoli pro bezprostřední užitek, nýbrž pro radost z poznání, které člověku umožňuje orientovat se v řádu a smyslu jeho zkušenosti a jeho vztahů k druhým lidem. Patří sem potřeba tvořit, zejména umělecky (ať už profesionálně nebo amatérsky), i potřeba usilovat o pravdivé mezilidské vztahy.

Na seberealizační úrovni se mění i povaha lásky. Není to už především potřeba dostávat lásku, mít k dispozici její objekt. V této vyšší lásce převládá radost z toho, že objekt (je-li vhodné užít tohoto objektivistického slova o milovaném člověku) existuje, obdiv bez potřeby vlastnit, přání, aby ten, koho máme rádi, byl šťasten a realizoval plně své vlastní možnosti.

Seberealizace přináší — podle Maslowa — člověku vrcholné zkušenosti v podobě chvílí nejvyššího štěstí a povznesení, až jakési ušlechtilé extáze. Tyto chvíle přicházejí nikoli tak, že bychom o ně žádostivě usilovali, nýbrž naopak tak, že na sebe jako na subjekt

zapomínáme, například právě v uvedené nejvyšší formě lásky. 53

Vertikální dimenze Maslowovy pyramidy je zřejmě dimenzí osobního růstu. Hierarchicky nižší potřeby musí být uspokojeny, aby se mohly aktualizovat a ve struktuře osobnosti upevňovat vyšší potřeby. Fyziologické potřeby dominují u kojence (i když podmínkou přežití je zde také něžná péče!). Za dobrých podmínek vývoje se postupně vytvářejí vyšší potřeby a jsou-li dostatečně dlouho a v dostatečné míře uspokojovány, růst pokračuje. Jsou-li naopak nižší potřeby frustrovány, ztrácejí vyšší potřeby na aktuální důležitosti: Chybí-li člověku láska, ustupuje potřeba sebeúcty dočasně do pozadí atd.

Ten, kdo postoupil k vyšším potřebám, zejména k potřebám seberealizačním, má však také značnou odolnost vůči frustraci nižších potřeb. Člověk osobně zralý a usilující o vyšší cíle může např. dlouho snášet nedostatek něhy a citového příklonu, strpí ponižování a dokonce i silnou bolest, aniž by jeho seberealizační potřeby ustoupily.

Maslow přímo neříká, že jeho hierarchie potřeb vystihuje celoživotní růst osobnosti v tom smyslu, že by každému stadiu dominovaly určité potřeby. Seberealizační potřeby se mohou prosadit již v mládí, snad již kolem dvacátého roku života. Přesto však vidíme dosti zřetelnou analogii mezi Maslowovou hierarchií a celoživotním vývojem jako cestou ke zralosti, jak o ní mluví Erikson a jiní autoři: seberealizační potřeby odpovídají do značné míry generativitě (zralému rodičovskému postoji) a integritě, úsměvné moudrosti stáří.

JAK DĚLÍME LIDSKÝ ŽIVOT?

Bylo by ideální rozdělit lidský život na řadu typických stadií, platných ne-li pro všechny, tedy aspoň pro většinu lidí, a zabývat se vždy dominantním vývojovým úkolem příslušného stadia, případně jeho klíčovou krizí, jak to navrhl Erikson. Je to však možné jen zčásti: materiál, který nás zajímá a který je i prakticky důležitý, je příliš mnohotvárný, než aby ho bylo možno uspořádat podle kterékoli existující teorie. Při praktickém rozdělení životního běhu do kapitol, které budou následovat, slevíme dokonce i z náročného pojmu stadia a budeme mluvit skromněji o životních obdobích.¹⁾ Tato období můžeme jen zčásti vymezit biologickými, sociálními a psychologickými předěly, a také dominantní životní témata, jimiž se budeme zabývat, určí jen zčásti strukturu výkladu.

Na začátku každé z následujících kapitol uvedu, proč příslušné období stanovím tak, a ne jinak. Zde pouze vyjmenujeme jednotlivá období a připojíme několik předběžných poznámek.

¹⁾ Pojem stadia vyhradíme spíše pro dílčí vývojové linie, např. pro vývoj mravního usuzování, inteligence atd.

54 1. Prenatální období: od početí do narození.

Začátek tohoto období je biologicky jasný. Je ovšem sporné, kdy jedinec začíná také psychicky žít. Konec období je dán jednoznačně porodem, který sice nemá pro každého jedince stejný význam (nedonošenci!), ale je vpravdě epochální životní událostí.

2. Kojenecké období: od narození do konce prvního roku.

Začátek období je určen porodem, i když u právě zmíněných nedonošenců, zejména jsou-li umístěni v inkubátoru, můžeme být na pochybách, zda jde již v plné míře o kojenecký psychický život. Konec období je dán v podstatě konvencí.

3. Období batolete: od prvních do třetích narozenin.

Opožděné batole může být psychicky ještě nějakou dobu „kojencem“, pro jednoduchost však zůstáváme zde i později u jednotného kritéria — chronologického věku.

4. Období předškolního dítěte: od tří do šesti let.

5. Mladší školní věk: 6-11 let.

6. Pubescence: 11 — 15 let.

Během tohoto období probíhá obvykle puberta, jež však nevyplňuje celou pubescenci: může ostatně přijít i předčasně, nebo naopak opožděně.

7. Adolescence: 15-20 let.

8. Mladá dospělost: 20-30 let.

9. Třicátá léta: 30-40 let.

Řada autorů dělí dospělost na delší období, avšak nejednotně. Často se mluví o střední dospělosti (30—45), zralé dospělosti (45—60) a stáří (nad 60 let). Protože zde však neexistují jednoznačné předěly, volím jednodušší dělení po desetiletích.

10. Čtyřicátá léta: 40-50 let.

11. Padesátá léta: 50-60 let.

12. Život po šedesátce, stáří (senium).

Stáří je opět možno dělit na více úseků, pro naše účely to však není potřebné.

Osnovné¹⁾ linie biodromálního vývoje

Většina této knihy se skládá z kapitol věnovaných jednotlivých etapám životní cesty. V těchto kapitolách se přirozeně budou vracet stejná témata, např. vývoj paměti a jiných poznávacích funkcí, vlastnosti vůle a charakteru, motivy, které determinují jednání a jiné projevy člověka, vývoj vztahů k rodičům, vývoj pracovního a jiného společenského uplatnění. Každé téma obecné psychologie, psychologie osobnosti, sociální psychologie, psychologie duševních poruch má i svůj vývojový rozměr. Vše, co zakládá a z čeho se skládá duševní život, se vyvíjí.

¹⁾ Slovo osnovný si vypůjčujeme z tkalcovského ná-zvosloví: osnova je soustava nití, jež jsou podélným základem tkaniny.

Knihy věnované biodromálnímu vývoji postupují obyčejně jako naše po kapitolách daných věkem, přičemž v každé kapitole probírají především ta témata, která jsou vývojově nejaktuálnější: v batolecím věku vývoj řeči, v předškolním a raně školním věku hru, ve čtyřicátých letech vztah ke stárnoucím rodičům a k dospívajícím dětem, v pozdním věku vyrovnávání se smrtí.

V této přípravné kapitole naznačíme předem základní, osnovné linie, které budou probíhat všemi věkovými kapitolami, i když v některých případně více místa jedněm, v jiných zase druhým. Tyto linie nebudou mít také v jednotlivých kapitolách své vyhrazené úseky, ve velké tematické rozmanitosti nebudou vždycky zřetelné. Následující stránky mají proto být jakousi „mapou“ dalšího výkladu, předběžným pohledem z ptací perspektivy.

TĚLESNÝ VÝVOJ

Tělesný vývoj není ovšem složkou duševního vývoje, ale je jeho důležitou hybnou silou, determinantou. Na jeho základě je možno — někdy snadno, někdy méně snadno — vysvětlit četné duševní vývojové změny. Věnujeme mu místo vždy na začátku věkové kapitoly, jednak pro přehlednost, jednak proto, že půjde obyčejně o lehkou pochopitelnou látku; když ji probereme, usnadní to pochopení dalších, komplikovanějších poznatků a myšlenek.

Chtěl bych však varovat před optickým klamem: Tělesný vývoj není vždycky nejdůležitější determinantou psychického vývoje. Zvláště v dlouhém období dospělosti, dokud biologická involuce nezačne ostře dirigovat náš další osud, rozhodují o vývoji především jiné faktory. Jsou to na jedné straně společenské podmínky, příležitosti a požadavky (připomínám, že společnost je i otec, manželka, syn, přítel) — na druhé straně, zvláště u některých lidí, vlastní osobnost, způsob života, který si vytvořili, cíle, které si vytkli, poslání, které přijali. Tělesné onemocnění nebo chování bývá dokonce *důsledkem* rozvrácených společenských (interpersonálních) poměrů, např. převaha nenávisti v osobních vztazích při neschopnosti tyto vztahy napravit nebo z nich vystoupit, případně důsledkem dezintegrace osobnosti u člověka, jehož život nemá žádný nosný cíl, žádnou naději. Velké procento lidí zanedbává své tělo, např. tím, že se různým způsobem dostává do duševního stavu, který má vážné tělesné důsledky, zhoršuje spánek, trávení a jiné životně důležité funkce. Přeceňování míry, ve které je vývoj osobnosti závislý na tělesném vývoji, je jednak důsledkem vulgárního materialismu, jednak ohlasem nativismu, přesvědčení, že dědičnost je v lidském životě rozhodujícím činitelem (viz str. 25).

VYROVNÁVÁNÍ SE SVĚTEM VĚCÍ A SYMBOLŮ: POZNÁVÁNÍ, HRA, TVORBA, PRÁCE

Tato tematická linie začíná prvními dny života, kdy se dítě dostává do kontaktu s vnějším světem, učí se na něj reagovat a prosazovat v něm své potřeby. Patří sem pohyby konané zpočátku ústy, očima, hlavou a postupně dalšími částmi těla. Dítě se přizpůsobuje světu stále lepší koordinací vrozených reflexů, vnímání a naučených pohybů. Z této činnosti se vyvíjí inteligentní jednání, řeč, logické myšlení nejdříve spíše konkrétního, pak i abstraktního rázu.

V učebnicích vývojové psychologie je ustálenou tradicí, že výklad začíná právě z tohoto konce. O této „osnovné niti“ víme poměrně nejvíce, a — zejména zásluhou švýcarského psychologa Jeana Piageta - jí i teoreticky dosti dobře rozumíme. Ale i zde bych chtěl důrazně varovat: Jestliže stavíme na první místo kognitivní (poznávací) vývoj a teprve na další místa vývoj citů,

56 potřeb a lidských vztahů, vzniká dojem, že dítě je především malý badatel, který vnímá svět a rozumově ho chápe, a k tomu se nějak *připojují* city a lidské vztahy. Není to náhoda. Piaget byl velký psycholog, ale ještě více ho zajímala filozofie a gnozeologie, teorie poznání. Psychologie pro něj byla jen (nebo hlavně) nástrojem gnozeologického bádání. Naše východisko je jiné: jde nám od začátku až do konce o člověka jako spolubytí¹⁾, ze kterého se rodí a v němž se stále znovu sjednocuje citění a poznávání. Toto spolubytí je i rámcem orientace a jednání v oblastech, které označujeme jako neosobní. Výchozí perspektiva je pak takováto: Dítě je od počátku v úzkém vztahu s matkou, prvními poznávanými předměty jsou mateřské ňadro, první gravitační centrum dětské lásky (jež však může i dusit), něžně pečující, ale někdy i necitlivé, lhostejné ruce, tvář, hlas... „Souhlásky“ poznání se kombinují se „samohláskami“ citů od prvních „slov“ našeho životního příběhu. Nebo přesněji: nejdříve jsou zde (velmi prostá) celá „slova“, a ta se postupně rozčleňují (diferencují) v jednotlivé „hlásky“.²⁾

Všechny způsoby vyrovnávání se světem jsou pro nás jakési *nástroje* k dosahování cílů, k uspokojování potřeb. Zároveň jsou však tyto činnosti samy o sobě naší velkou potřebou a radostí. Provádíme je z *vlastní iniciativy*, někdy přímo náruživě, žijeme v nich. — Když se na ně díváme z tohoto hlediska, vidíme v jedné linii poznávání, hru, tvorbu i práci, jak jsme je seřadili v názvu této dílčí kapitoly. Jimi se orientujeme a uplatňujeme ve světě přírody, ve světě věcí vyrobených lidmi a ve světě myšlenek, které tvoří duchovní bohatství i duchovní mizérii lidstva.

Těmito činnostmi se orientujeme a uplatňujeme i ve společnosti a dokonce i když jednáme vůči vlastní osobě, jak o tom budeme mluvit v následujících odstavcích. Vývojové linie, které právě načrtáváme, neoznačují nějaké oddělené „části“ vývoje. Vývoj člověka je jen jeden a tvoří velmi spleť celek. Každá linie znamená spíš hledisko, úhel, ze kterého se právě na člověka díváme, než oddělitelnou část jeho duševního života či osobnosti.

NEJBLIŽŠÍ SOCIÁLNÍ VZTAHY

Mluvíme o vztazích k našim nejbližším, k rodině, k velmi blízkým spolupracovníkům a přátelům, k lidem, jejichž psychickou blízkost jsme si zvolili a vytvořili, ale i k lidem, jejichž psychická blízkost nám byla vnucena — a počítáme v to i osobní nepřátele. Tyto vztahy jsou stále přítomným tématem našeho duševního života a jejich proměny (ovšemže i jejich trvání) se hluboce vtiskují do naší osobnosti. Vývoj osobnosti tyto vztahy ovšem také mění, a to do značné míry zákonitě. Proto můžeme mluvit o vývoji nejbližších sociálních vztahů jako o součásti biodromálního vývoje. V různých stadiích života vstupujeme do vztahů různého typu a opět z nich vystupujeme, necháme je na sebe určitým způsobem působit a sami se v nich nějak projevujeme, jsme v nich vedoucím nebo podřízeným partnerem. Dostáváme se do trojúhelníkových i víceúhelníkových vztahových sítí, jak to odpovídá možnostem a potřebám daného vývojového stadia.

V každé věkově ohraničené kapitole budou nejbližší sociální

¹⁾ Člověk je tvor společenský, „animal sociale“!

²⁾ Na Piagetovu jednostrannost v chápání duševního

vývoje upozorňoval již jeho velký žák a nedostižný znalec, zesnulý psycholog František Jiránek.

vztahy jedním z hlavních témat, ať budeme mluvit o tom, jak se dítě učí s důvěrou přijímat péči dospělých, jak se začíná domáhat autonomie, jak se přejímáním rodičovských norem vytváří jeho svědomí, jak se učí žárlit i společně si hrát.

Vývojová psychologie, zejména biodromální, se musí zabývat i sexualitou nebo — kdybychom chtěli užít Příhodaova přesného, ale nevžitého pojmu — sexerotikou. Příhoda říká: „Pojednání o vývoji lidského života je nemyslitelné bez soustavného přihlédnutí k nejhlubšímu dění, jakým je heterosexuální (a výjimečně homosexuální) gravitace jakožto základní životní zákonitost.“ Budeme mluvit o sexuální potřebě, o sexuálních fantaziích, o psychofyziologii sexuality atd. Vždy však pro nás bude *sexualita především záležitostí lidského vztahu*, teprve na druhém místě ji budeme chápat jako biologickou funkci, která se projevuje v duševním životě.

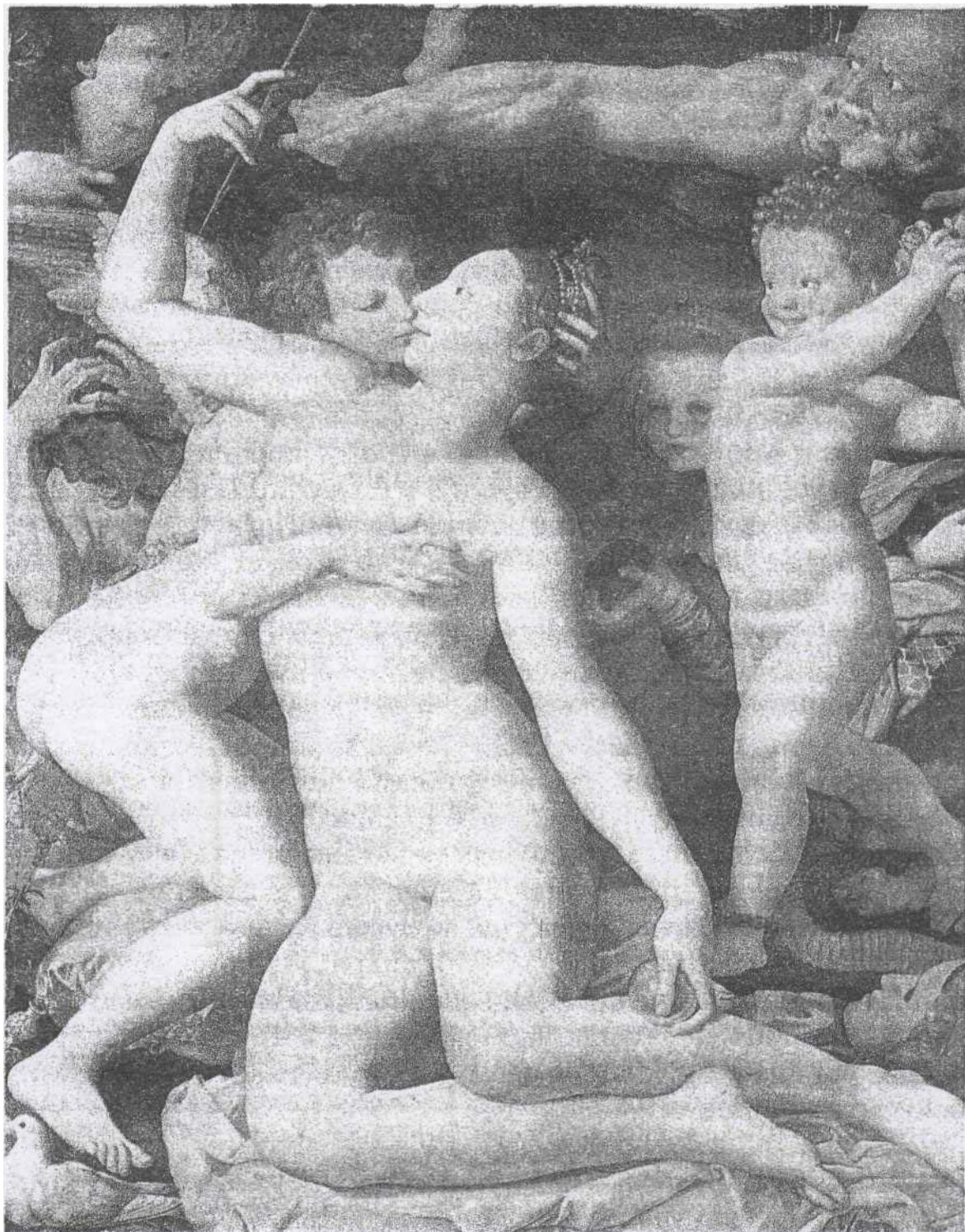
Vývoj sexuality a erotiky začíná patrně přípravnými stadii již v prvním roce života, kdy mateřská náruč je první školou něžnosti (snad můžeme říci: milostné něžnosti); významná je pak sexuální identifikace, přijetí a postupné rozvíjení ženské nebo mužské úlohy ve hře, včetně brzkých sexuálních her. Novou kvalitu pak tvoří platonické dětské lásky, pubescentní a adolescentní autosexualita i heterosexuální, případně také homosexuální experimentování. V dalším vývoji procházejí někteří mladí lidé stadiem dospělé dívočské promiskuity (viz str. 258), jiní směřují hned k vytvoření stabilního vztahu, který dostává zpravidla formu manželství. Sexuální vztahy pokračují — s větším či menším dodržováním monogamie — po celou dospělost, přičemž se ovšem kvalita sexuálního života zvolna mění. Stáří jsme si zvykli chápat jako převážně asexuální životní období, dnes se však sexuální život ve stáří často považuje za normální a žádoucí, mimo jiné i ze zdravotního hlediska; ovdovělým nebo opuštěným gerontům se doporučuje navazování nových sexuálních vztahů.

Intenzivní a bohaté bývají již v dětství také izosexuální (stejnopohlavní) přátelské vztahy, které někdy vydrží po celý život. Umožňují v něčem větší důvěrnost než heterosexuální vztahy a jinou kvalitu vzájemného porozumění, jež se nevyklučuje se soutěživostí. Takové vztahy mívají v sobě více hravosti; někdy se vyvinou ve vztah tvořivé spolupráce nebo společného zápasu o zlepšení poměrů v menší nebo větší společenské skupině, tedy politického úsilí.¹⁾

Další kapitolou vývoje nejbližších sociálních vztahů bude rodičovství. Péče o potomstvo je — jak dnes víme — součástí genetického programu muže i ženy. Na tomto biologickém základě vypěstovala kultura bohatý, diferencovaný, většinou doživotní citový

¹⁾ Slovo politika je odvozeno z řeckého polis, tj. obec. Tím se může rozumět větší i menší skupina jakéhokoli

li zaměření. Bylo by škoda, kdyby se tohoto slova mělo užívat jen v jeho nejběžnějším, zúženém smyslu.

SEXUÁLNÍ GRAVITACE
JAKO ZÁKLADNÍ
ŽIVOTNÍ ZÁKONITOST

vztah, často silnější než vztah k partnerovi a než vztah k vlastním rodičům; bývá to ovšem vztah složitý, nepřehledný, někdy zraňující až patologický (oboustranně!). Budeme sledovat i to, jak se rodičovský jednostranně pečovatelský vztah postupně mění ve vztah symetričtější a konečně ve vztah, kde jsou rodiče stále více závislí na dětech. Životní cesta jedince v rodině a s rodinou je tedy jedním z našich základních témat.

Psychologicky blízký, citově intenzivní může být i vztah mezi žákem a učitelem, vztah ke sportovnímu trenérovi, k vedoucímu větší nebo menší skupiny v organizaci mládeže, později k nadřízenému nebo k někomu, kdo je nám celoživotním vzorem. Takový vztah může být vzájemný a může patřit k tomu nejcennějšímu, co nás v životě potká.

Š I R Š Í S O C I Á L N Í V Z T A H Y

Společnost determinuje náš celoživotní duševní vývoj nejen v nejbližších vztazích, ale i v pracovním kolektivu, ve školní třídě; nabízí nám (nebo vnucuje) i zapojení do velkých, někdy prakticky anonymních skupin. Představuje se nám i prostřednictvím masových sdělovacích prostředků, předpisy a výzvami četných institucí.

Účast na celospolečenském životě tvoří přinejmenším stále pozadí našeho osobního života. Již dvouleté dítě ví, že mimo rodinu je jakýsi velký svět dospělých lidí, na němž se i ono bude — až vyroste — podílet. Později je pro dítě stále důležitější, jak rodiče v tomto světě obstojí, oč v něm usilují. Společenský obzor se rozšiřuje a pubescent chápe už i celé lidstvo jako něco, k čemu je možno mít citově zbarvený a angažovaný vztah.

K vývojové normě dospělosti patří aktivní podíl na životě obce, širší nebo užší polis, ať už v roli toho, kdo se podílí na vedení, nebo kdo se loajálně, se souhlasem a rád dává věst, i když se v případě potřeby také kriticky ozve. Zapojení do rozvětvené sítě pracovních vztahů, sledování kulturního života, politické vzdělávání, cestování s hlubšími zájmy než je prostá rekreace — to vše je důležitou součástí života a faktorem biodromálního vývoje.

Ve stáří přirozeně ubývá aktivního uplatnění v širším sociálním měřítku, což však nemusí znamenat úbytek zájmu. Naopak, starý člověk se často orientuje více než v mládí na mravní a sociální hodnoty, přemýšlí o nich, stává se mentorem, napomínajícím kritikem, strážcem tradice. V tom je velká společenská úloha stáří — v rodině, v domě, v ulici, městě i v celém národě.

V Z T A H K M I N U L O S T I , P Ř Í T O M N O S T I A B U D O U C N O S T I

Čas je základním rozměrem životní cesty a biodromálního vývoje. Avšak co je to čas? Vědcova představa chronologického času jako nekonečné přímky od minus nekonečna do plus nekonečna, to je vysoká matematicko-fyzikální abstrakce. Je to prázdné schéma,

60 které lze naplnit čímkoli. Psychologický čas naproti tomu je čas cesty odněkud někam. První látkou, z níž se tvoří, jsou „obavy“ a „naděje“¹⁾, když máme hlad a prs je mimo náš dosah, později matka mimo náš obzor. Je to i rozkošnické loudání s jídlem a mimická „konverzace“ při tomto loudání, ve kterém si libuje kojeneček v matčině náruči, jistý, že mu prs nezmizí. K naději i obavě se brzy druží vzpomínka, později záměr, nutnost vytrvat, vzdor, který se pomalu unavuje, prázdniny, které se blíží, ale jsou pořád nekonečně daleko. Minulost nabývá na váze, stává se rozměrem našeho životního příběhu, později i příběhu naší rodiny a národa. Začínáme chápat, že jsou věci a lidé, kteří se už nevrátí, minulost a budoucnost dostávají jednosměrný, nevratný charakter. Smrt, chápaná původně jako zrušitelné odloučení, postupně získává povahu tragédie, která dává přítomnosti i budoucnosti zvláštní naléhavost. Učíme se žít i v čase svých dětí, které nás přežijí, budovat domy, sázet stromy a snad i psát knihy do tohoto jejich času. Existuje ovšem i „mrtvý“ čas těžké deprese a roztržitého času člověka, jehož duševní život se rozpadl, dezintegroval, takže jeho svět ztratil i elementární časovou organizaci „bylo — je — bude“.

Tedy toto všechno je čas. Čas konkrétní, psychologický, žitý jinak v dětství, jinak uprostřed života, jinak ve stáří. Ať se budeme v této knize zabývat čímkoli, bude to srozumitelné jen v souvislosti životního času.

VZTAH K VLASTNÍ OSOBE

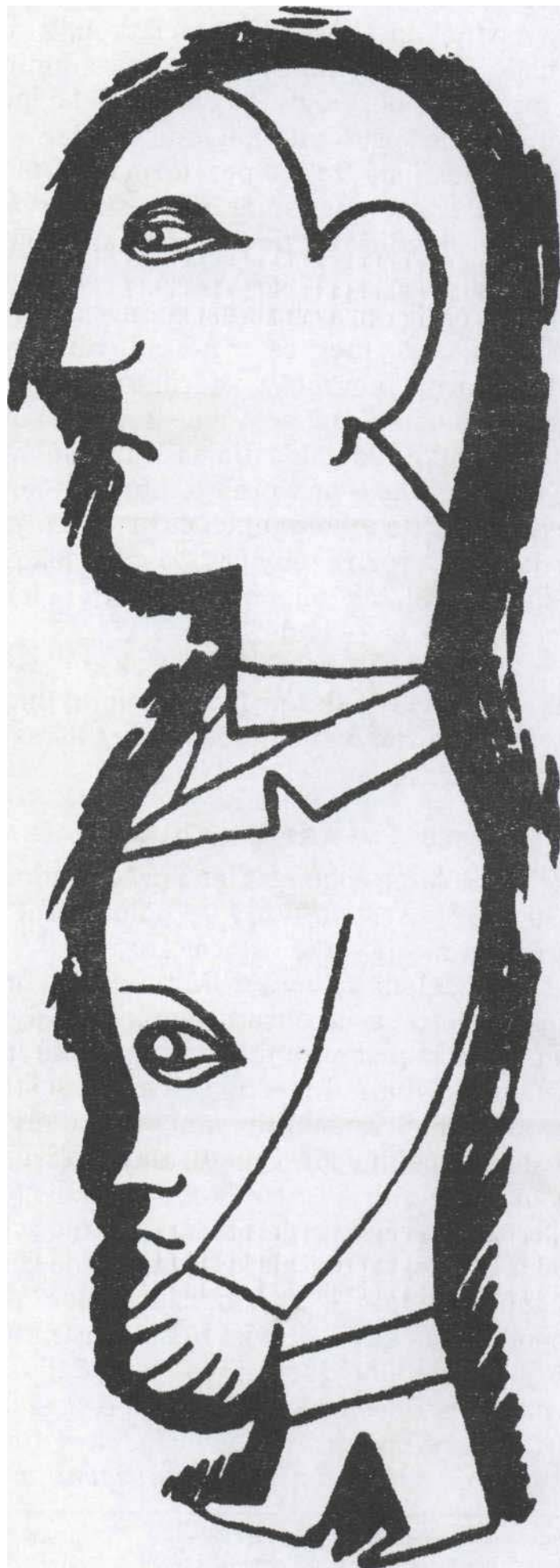
Ať děláme cokoli, ať je to práce, milování, denní snění nebo parašutistický seskok, vždy je potenciálně nebo aktuálně přítomno rozdělení na „já“, a to ostatní, „ne — já“.²⁾ Máme sklon zjednodušovat si rozdělení na Já a neJá tím, že se uchýlíme k fyzice: mé Já je prostě těleso, jasně ohraničené kůží. Když přejdeme k biologii, nastanou už menší komplikace: odumřelé konce nehtů, které jsem si ještě neostříhal, sliny v ústech a obsah střev, žluč, která putuje žlučovýmoděm do dvanáctníku, malý neškodný nádor, který si dám zítra z estetických důvodů vypálit, zlatý zub a kloubní protéza, lék, který mám právě v krvi — co z toho je Já, a co ne Já? V psychologii je to ještě zajímavější: moje nápady a moje schopnost mít nápady, moje láska, pýcha, vzpomínky a plány, moje čest, moji nejbližší, moje dílo, můj majetek — k tomu všemu mám vztahy různé kvality, často podobné a někdy i silnější než k vlastnímu tělu, třeba k některé jeho postradatelné části, jako je žlučník, který si dám vyoperovat. A musíme to ještě zkomplikovat: *Kdo si dá ten žlučník vyoperovat? To Já, které ho má... nebo to Já, které jím je?*³⁾ Každý z nás má určitý *obraz svého „vnitřního“ duševního uspořádání*, v němž proti

¹⁾ Uvozovkami naznačujeme, že jsme užili slov odpovídajících mnohem vyššímu stupni vývoje, než odpovídá kojenci v prvních měsících života.

²⁾ Abychom se vyhnuli uvozovkám, budeme nadále psát Já a neJá.

³⁾ Klasická otázka: Mám tělo — nebo jsem tělo?

MÁM TĚLO –
NEBO JSEM TĚLEM?

62 sobě stojí instinktivní sebezáchovná tendence a vůle skočit, touha skrčit se někde v bezpečí, a proti ní vědomí daného slibu, rozum, a proti němu slast z prožívání rizika. K tomuto obrazu vlastního Já patří i něco jako jádro, snad těžiště nebo ohnisko vědomí, aktivní střed, subjekt!¹⁾)

Podobně jako vztah k času, i vztah k vlastní osobě je složitý psychologický útvar, který je stálým pozadím našeho duševního života a který se celý život vyvíjí. Takzvaný psychologický porod, kterým se vyčleňujeme z původní symbiotické nerozlišenosti matka + Já, trvá řadu měsíců v kojeneckém a batolecím věku a doznívá léta, u někoho i desítky let. První vědomé „chci“ a „nechci“ je obrovským vývojovým objevem, spojeným s pozoruhodnou slastí ze sebeprosazování. Dalším skokem ve vývoji Já je vznik svědomí; pozdější revolucí je pubescentní zaměření do vlastního nitra, sebepozorování, tzv. introspekce, doprovázená pocitem důležitosti vlastní osoby a kolísavým sebehodnocením, nejistotou. Koncem adolescence přichází obyčejně uklidnění, větší jistota sebou samým, často již jasný (byť třeba naivní) plán budoucí životní dráhy: Můj životní projekt — to jsem také já. Novou formulaci sebe sama nachází těhotná žena v mateřské úloze, muž obyčejně zpočátku více v pracovním vyniknutí. S involucí znovu sílí zájem o vlastní tělo, které vyžaduje zvýšenou péči a budí obavy. Nezbytné vyrovnání s úbytkem tělesných sil, duševní pružnosti a tělesné atraktivity je pak spojeno s další přestavbou Já, náročnou a často bolestnou.

Tím jsme — opět jen letmo — načrtli další vývojovou linii, ke které se budeme vracet v příštích kapitolách v různých souvislostech. Neexistuje totiž žádný důležitý krok ve vývoji osobnosti, který by nebyl spojen s vývojem Já, přesněji řečeno, jehož součástí by nebyl i vývoj Já.

PORUCHY DUŠEVNÍHO VÝVOJE

Většinu duševních poruch, které vyžadují odbornou psychiatrickou a psychologickou péči, můžeme chápat jako poruchy duševního vývoje, případně jako následky chybného duševního vývoje. Existují odvážné a dobře promyšlené pokusy (narazili jsme na to už na str. 45) najít pro každou duševní poruchu příslušnou vývojovou chybu, podle možnosti navrhnout i metody, jak u pacienta přivést duševní vývoj na správnou cestu, dohonit vývojový dluh, umožnit návrat k některé ze zdravých nebo aspoň nouzově vyhovujících variant vývoje.

Vývojové poruchy vznikají na všech právě probraných osnovných liniích. Jejich příčinou může být tělesné onemocnění, celkový

¹⁾ Jakmile řekneme subjekt, jsme už na hranici filozofie, přes kterou se v této knize nehodlám pouštět víc, než je nutno.

nebo dílčí defekt inteligence, porušené vztahy v rodině, patologické prožívání času i poruchy ve vztahu k vlastní osobě. 63

Duševní porucha je pro vědce velmi dobrou příležitostí dovědět se něco i o normálním duševním vývoji: snad v každém chorobném příznaku můžeme rozeznat projev činnosti, která je v dřívějším životním stadiu — nejčastěji v raném dětství — normální.

Něco podobného platí i o tělesné nemoci. Mimořádná situace, kterou nemoc představuje, přinutí jednotlivé subsystemy ukázat, co dovedou, organismus musí sáhnout hluboko do svých rezerv. Proto dnes lékaři často užívají tzv. zátěžové diagnostiky: zatíží různé orgány, přinutí je k mimořádnému výkonu a z výsledků usuzují na jejich stav. — Podobně i v životě společenství, např. rodinného, mimořádná situace často ukáže, jaké doopravdy jsou vztahy mezi jeho jednotlivými členy: přijde „okamžik pravdy“.

Význam duševních poruch pro poznání duševního vývoje si ještě lépe uvědomíme, když uvážíme, že mezi normou a patologií není tak ostré dělítko, jak se většina lidí domnívá. Představa, že zdravý člověk duševně onemocní, stůně, léčí se a zase se uzdraví, odpovídá skutečnosti jen někdy, u některých duševních poruch. Častěji je tomu tak, že se člověk pohybuje na *stupnici mezi úplným, robustním duševním zdravím — a těžkou patologií*, která nezbytně vyžaduje psychiatrickou léčbu. Většina z nás má někdy v životě potíže, které by už psychiatr byl ochoten diagnostikovat a léčit jako duševní poruchu, ale které prostě vydržíme, které ostatně ani nechápeme jako nemoc. Navíc se většina duševních poruch vyskytuje jak ve velmi lehké, řekli bychom náznakové, tak i těžké formě. To, čeho se tolik děsíme u těžkých psychiatrických pacientů, vyskytne se někdy — v miniaturních rozměrech a letmo — také u nás samotných.

Jak se zkoumá celoživotní duševní vývoj?

Kdo se seznamuje s určitým vědním oborem, měl by přibližně vědět, jakými metodami se dochází k poznatkům, které jsou mu „předkládány k věření“. Umožňuje mu to v daném oboru kritičtěji myslet, hlouběji rozumět, zajímávej i pochybovat a samostatněji uplatňovat v praxi to, co se dozvěděl. Proto na mnoha místech, jak už čtenář zjistil, uvádím nejen výsledky vědeckých výzkumů, ale také postupy, kterých se v nich užilo. Na následujících stránkách podávám ve stručném náčrtu některé metodologické principy (a také těžkosti) biodromální psychologie.

GLOBÁLNÍ STRATEGIE VÝVOJOVÉ PSYCHOLOGIE

V této knize se zabýváme duševním vývojem jedince. To je však jen jedna — i když z hlediska praktického uplatnění nejdůležitější — součást celého systému oborů zkoumajících vývoj psychi-

Druh	Kultura	Řada generací (kohort)					
		ročník 1200 ve věku 1,2,... 90	ročník 1800 ve věku 1,2,... 90	ročník 1970 ve věku 1,2,... 90	ročník 1980 ve věku 1,2,... 90	ročník 1982 ve věku 1, 2,... 90	atd.."
Člověk	Indie						
	Tichomoří						
	Afrika						
	Evropa						
	atd.						
Šimpanz	divočina zoo lid. rod. atd.						
Delfin							
Včela							
	atd.						

ky. Pouze spoluprací všech těchto oborů je možno získat obecně platné výsledky.

Vývojová psychologie nesmí mít klapky na očích. Nesmí se omezit — jak to bývá — na zkoumání lidí, kteří žijí v určitých sociokulturních podmínkách např. v naší zemi (obyčejně navíc mluvících česky nebo slovensky a vedoucích takový způsob života, že se nám s nimi dobře komunikuje). Musíme se rozhlížet po celém světě a po celé lidské historii, musíme srovnávat i psychiku různých živočišných druhů. Někdy nás šokuje, jak lidé vůbec mohli nebo mohou dělat to či ono: zabíjet po narození většinu dívek, mrzačit dívkám z lepších rodin nohy malými botami, kastrovat chlapce, aby měli pěkný hlas, kojit do deseti let, trávit dobrovolně život v klášterních

kobkách — a přece toto vše je člověk! Stejně nás překvapí, jak staří šimpanzi učí mladé, co se má jíst a co ne, jak vlčí vůdce udržuje kázeň ve své smečce nebo jak starý slon odchází od stáda, aby zemřel. **Nečekané shody a nečekané rozdíly mezi tím, jak žijeme zde a nyní**, v našem úzkém kulturním prostředí, a mezi životem v podobných i velmi nepodobných podmínkách přivádějí vývojové psychology na ty nejlepší nápady — a naopak doslova zesměšňují šedivé teorie vytvářené podle dogmatických koncepcí, jimž jsou fakta spíše na obtíž.

V tabulce 1 uvádíme schematicky přehled globální strategie, podle které by měla postupovat armáda vědců zabývajících se psychickým vývojem.

První sloupec tabulky nadepsaný „druh“ naznačuje, že je třeba srovnávat duševní vývoj lidského jedince s vývojem jedinců živočišných druhů jemu nejbližších, tedy lidoopů a dalších savců, ale i nižších živočišných druhů. To je *srovnávací psychologie* (z velké části se kryjící s etologií). Člověk je biologicky příbuzný i se včelou a není důvodu, proč by třeba srovnávání toho, jak se učí komunikovat mladá včela a jak lidské dítě, nemohlo přinést výsledky epochálního významu.

Tento příklad uvádím ovšem namátkou. Výběr právě těch srovnávacích témat, která vedou k výsledkům epochálního významu, je věcí dlouholeté zkušenosti a badatelské geniality — a snad i trochu šťastné náhody, vtip je však v tom, že všimnout si strategického významu šťastné náhody dokáže obvykle právě zase jen geniální badatel.

Druhý sloupec nadepsaný „kultura“ říká, že je třeba srovnávat vývoj jedinců téhož druhu žijících v různých kulturách. Tím se zabývá tzv. *transkulturní psychologie*.¹⁾ Vysoce zajímavá jsou srovnávání kultur hodně odlišných, při nichž se psychologové stylem práce blíží kulturní antropologii. Avšak i srovnávání vývoje jedinců ve velmi blízkých kulturách, subkulturách, ba i málo odlišných společenských vrstvách může vést k překvapujícím výsledkům. Zatím nemáme ani probádáno, jak se liší vývoj učňů a studentů v českých zemích v osmdesátých letech tohoto století — a že se liší značně, ví každý, kdo pracuje s mládeží.

Ve sloupci „kultura“ uvádíme i různé možnosti vývoje šimpanze. Šimpanz se vyvíjí dosti odlišně ve volné přírodě, v zoologické zahradě, v lidské rodině (takový případ je dobře popsán) a v jiných podmínkách. Srovnat vývoj v těchto různých případech je také úkolem vývojové psychologie. — Ostatně i delfín a pes se vyvinou značně různě v přírodě a třeba v laboratoři.

U druhu člověk máme v tabulce dlouhý řádek s ročníky 1200, 1800 atd. To je *psychohistorická dimenze* vývojové psychologie. Srovnávání psychického vývoje v různých historických obdobích v rámci téže kultury může vést k poznatkům, které podstatně změní

¹⁾ Významná transkulturní vývojová studie nazvaná Dva světy dětství vznikla v šedesátých letech ze

spolupráce Američana U. Bronfenbrennera se sovětskými psychology (viz str. 245).

naše představy o tom, co je v lidském životě běžné, samozřejmě, „přirozené“, konstantní — a umožní nám kritičtější postoj k „věčným pravdám“ naší vlastní kultury. Zároveň však psychohistorie obohacuje tradičně pěstovanou historii. Není snad typický průběh dospívání nebo úloha starých lidí ve společnosti v různých historických dobách zajímavějším tématem, než kdo kdy koho nechal zavraždit či s kým se kdysi spikl proti komu v boji o vládu nad nějakým územím?¹⁾

Psychohistorie a transkulturní psychologie mají mnoho společného. Výhodou transkulturní psychologie je, že umožňuje systematické sbírání údajů, zatímco psychohistorie je většinou odkázána na bezděčné záznamy, které lze psychologicky zhodnotit. Psychohistorie je však zvláště cenná proto, že objasňuje naši vlastní historii, zdroje naší národní mentality.

Při menším časovém odstupu mezi zkoumanými ročníky (např. narození v roce 1980 a 1982) nemluvíme o psychohistorii, nýbrž o srovnávání *kohort* v rámci jednoho výzkumného projektu. K tomuto pojmu se vrátíme později, stejně jako k dalším nevyloženým podrobnostem tabulky 1.

Na subhumánní úrovni nebereme psychohistorickou dimenzi v úvahu: zvířata nemají historii. Do jisté míry však můžeme říci, že se podílejí na lidské historii. Například generace šimpanzů přivezených do zoologické zahrady z volné přírody se liší od první generace svých mláďat a každá další generace chovaná v zajetí je opět o něco jiná. Tímto směrem je také třeba bádát, i zde se vyvíjí psychika.

Naše ideální globální strategie je opravdu jen ideálem. V konkrétních výzkumech ji nemůžeme jako celek nikdy uplatnit. Nic nám však nebrání mít ji stále na mysli, být otevřeni otázkám a nápadům, které přicházejí po všech vertikálách a horizontálách této „perspektivní sítě“.

TRANSVERZÁLNÍ A LONGITUDINÁLNÍ PŘÍSTUP

Jak jsme už zmínili na str. 37, můžeme pro různé vlastnosti sestavit věkové křivky buď tak, že vyšetříme řadu skupin pokusných osob, jež se liší věkem, nebo tak, že budeme opakovaně vyšet-

¹⁾ Věda musí přednostně sloužit bezprostředním potřebám společnosti. Rychle použitelné výsledky dostaneme srovnáváním vývoje skupin, které jsou si v našem strategickém schématu nejbližší, ať „vertikálně“, nebo „horizontálně“, a především zkoumáním lidí, kteří žijí v současné době. Příklady: srovnávání

dnešních studentů a učňů; srovnávání generací, jež prožívaly své mládí v padesátých, šedesátých a sedmdesátých letech tohoto století. Srovnávání skupin navzájem vzdálenějších má naopak větší dlouhodobý význam pro rozvoj vývojové psychologie,

řovat skupinu vrstevníků. Tuto myšlenku teď rozvedeme. Jde totiž o dvě možnosti, které máme nejen při měření vlastností, ale i při použití jakýchkoli jiných metod, jimiž zkoumáme vývoj.

První strategie se nazývá *transverzální*¹⁾ Její výhodou je především rychlost. Vyšetříme prostě dostatečný počet jedinců každého věku v tom pásmu, pro které chceme mít platné výsledky, např. od 40 do 70 let, a pro každý věk vypočítáme průměr. Může jít o test paměti a řekněme, že vyšetříme 80 čtyřicetiletých, 80 dvačtyřicetiletých, 80 čtyřiačtyřicetiletých atd. Při tomto počtu budou výsledky už značně spolehlivé.

S jakou jistotou však můžeme říci, že se paměť (resp. ten druh paměti, který měří náš test) skutečně ve věkovém pásmu od 40 do 70 let vyvíjí tak, jak jsme zjistili? To prostě nevíme, protože jsme zde vývoj zjišťovali pouze nepřímo. Naši čtyřicetiletí se narodili v jiném roce než naši sedmdesátiletí, vyrůstali v jiných životních podmínkách, byli jinak živeni, jinak vzděláváni. Co když tyto rozdíly mají na jejich výkony v testu větší vliv než věk?

Címž jsme na praktickém příkladě ukázali, co je *kohorta*: Slovo je převzato ze starořímského vojenství, kde kohorta byla malou vojenskou jednotkou. Ve vývojové psychologii se tím rozumí skupina osob stejně nebo přibližně stejně starých. Tak jako ve vojsku pochodují kohorty jedna za druhou, jdou za sebou životem skupiny vrstevníků. Při výzkumu pak nazýváme kohortou skupinu zkoumaných osob, která je věkově stejnorodá. Smysl tohoto pojmu je už jasný z uvedeného příkladu. Každá kohorta má — zejména v naší době rychlých historických změn — své zvláštnosti. Jestliže vyšetříme skupinu dnešních třicetiletých, dostaneme sice přibližnou představu o tom, jací budou za deset let dnešní dvacetiletí, ale právě jen *přibližnou* představu, nic víc.

Longitudinální („podélná“) strategie spočívá v tom, že sledujeme jednu kohortu, tedy tytéž osoby, po celou dobu, po kterou procházejí věkovým pásmem, které nás zajímá. Teprve pak můžeme říci, že jsme zachytili vývoj určité vlastnosti.

S longitudinálním postupem počítá také globální strategie naznačená v tab. 1. Každá kohorta, např. vzorek lidí narozených v roce 1980, bude sledována po celý svůj život. V tabulce uvádíme pro jednoduše nejvyšší věk 90 let, přesnější by bylo uvést věk „s“, což by znamenalo věk smrti nejdéle žijícího jedince z dané kohorty. (Když důslednost, tak důslednost!)

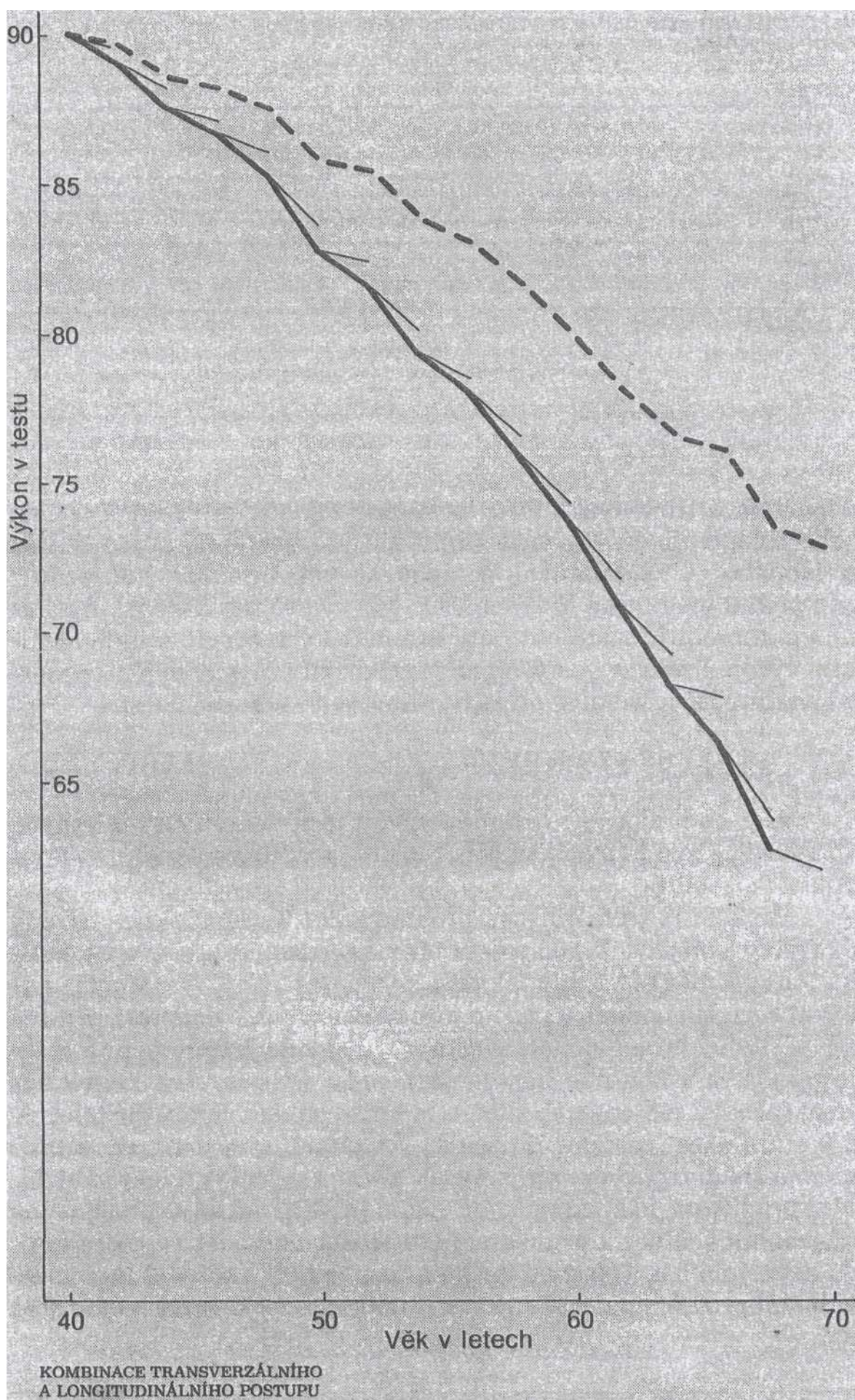
Longitudinální strategie je teoreticky ideální. Velmi si vážím longitudinálních badatelů, musí mít trpělivost a bdělost pravěkých strážců ohně. Nelze však přehlížet, že tato strategie má také své nevýhody — a ne malé:

¹⁾ Latinsky "příčný" vyšetřením různě starých osob dostáváme něco jako příčný řez současnou populací.

- 68 — Na výsledky musíme čekat mnoho let Ale co když praxe potřebuje výsledky co nejdříve?
- Je otázka, zda metody, kterých jsme užili dnes, budou za 30 let ještě moderní, protože podstata paměťových funkcí (abychom zůstali u zvoleného příkladu) bude lépe známa. Otázky, které si dnes klademe, nemusí za 30 let už nikoho zajímat!
 - Lidé se stěhují a jejich životní poměry se mění. Při longitudinálním výzkumu musíme stále hlídat adresář, případně za zkoumanými osobami daleko dojíždět nebo je zvát z velké dálky. To všechno je nákladné.
 - Někteří zkoumaní nebudou z různých důvodů ochotni dát se znovu a znovu vyšetřovat — možná právě ti, kteří sami cítí, že se jim paměť zhoršuje. Tím se nám výsledky zkreslí.
 - V psychologii je problémem opakovatelnost vyšetření stejnou metodou. Lidé si např. pamatují, jak odpovídali posledně, klesá jejich zájem, ztrácejí ctizádost — další zkreslení výsledků.

Naštěstí je možno transverzální a longitudinální strategii kombinovat. Jak, to nejlépe ukážeme na příkladě. Vrátime se k problému, jak se vyvíjí paměť mezi 40. a 70. rokem. Vyšetříme skupinu čtyřicetiletých, dvačtyřicetiletých atd. a získané průměry vyjádříme graficky. Řekněme, že vznikne transverzální sestupná křivka znázorněná na obr. 7 jako spodní z obou křivek. Každou skupinu však vyšetříme ještě jednou po dvou letech. U někoho se možná výsledek zlepší, ale v průměru dostaneme u každé skupiny pokles. Tak získáme 16 krátkých úseček, každá z nich znázorňuje pokles jedné skupiny. Tento pokles však bude — jak se můžeme domnívat podle zkušeností z řady různých výzkumů — vždy o něco menší než rozdíl mezi dvěma skupinami osob, které se věkem liší o dva roky. A z těch 16 krátkých úseček můžeme nyní „složit“ křivku, kterou bychom asi dostali, kdybychom postupovali longitudinálně, tj. kdybychom skupinu čtyřicetiletých vyšetřovali znovu a znovu každé dva roky až do 70 let. Její pokles je pomalejší.

Transverzální strategie bývá nedostatečně citlivá k vývojovým skokům, tj. ke změnám, které nastávají během krátké doby. Vzestup (nebo pokles) vývojové křivky, který je ve skutečnosti u většiny lidí prudký, se při výpočtu průměrů bude jevit jako povlnný. Ukážeme to na jednoduchém smyšleném příkladě: Řekněme, že v životě každého chlapce nastane okamžik, kdy mu náhle začne silně záležet na tom, jak vypadá, začne se dívat do zrcadla, pečlivě se mýt, čistit si boty atd. Předpokládejme dále, že dovedeme toto chování přesně zjišťovat a číselně vyjadřovat na desetibodové stupnici. A teď se podívejme na tabulku, kde jsou zaznamenány výsledky čtyř chlapců (tab. 2). U každého chlapce došlo k vzestupu z nuly na 10 bodů rázem, ale u každého v trochu jiném věku. Kdybychom znali jen vypočítané průměry, řekli bychom, že se mezi je-

VZRŮST PÉČE O VZHLED U ČTYŘ PUBESCENŤNÍCH CHLAPCŮ
(Smyslený příklad — vysvětlení v textu)

CHLAPEC	VĚK				
	11,0	11,6	12,0	12,6	13,0
1	0	10	10	10	10
2	0	0	10	10	10
3	0	0	0	10	10
4	0	0	0	0	10
PRŮMĚR:	0,0	2,5	5,0	7,5	10,0

denáctým a třináctým rokem postupně zvyšuje míra toho, jak na sebe chlapci dbají. My však víme, že toto postupné zvyšování se u žádného ze zkoumaných chlapců nevyskytuje! Jak zdůrazňuje náš přední metodolog V. Břicháček, šedivý průměr z transverzálního výzkumu může skrývat řadu dramatických zvrátů v individuálním vývoji. Proto se ve vývojové psychologii vždycky vyplatí pozorně analyzovat jednotlivé případy, nikoli jen souborná data.

PRŮMĚRNÉ VÝVOJOVÉ KŘIVKY A INDIVIDUÁLNÍ ROZDÍLY

Abychom hlouběji rozuměli vývoji těch duševních i tělesných vlastností, které je možno měřit, musíme matematicky propracovat pojem variability.

Variabilita je měnlivost, proměnlivost. Matematikové zavedli do fyziky a do dalších věd pojem *proměnné veličiny*; obvykle se říká jen „proměnná“. To je jakákoli měřitelná „věc“, která může nabývat různých hodnot, v našem případě měřitelná vlastnost, případně měřitelný projev nějaké vlastnosti. Jednoduchá proměnná je tělesná výška.¹⁾ Mění se během dne, večer jsme o něco menší než ráno (páteční ploténky se stlačí). Mění se během života: rosteme — a k stáru zase „rosteme do země“. Až potud je význam slova proměnná snadno pochopitelný. Avšak tělesná výška je také *individuální proměnná*, to znamená: její hodnota se mění, když přecházíme od jednoho jedince k druhému: je to prostě vlastnost, ve které se lidé navzájem liší. Tělesnou výšku můžeme tedy zkoumat jako individuální proměnnou, a stejně tak inteligenci, extraverci, úzkostnost atd.

¹⁾ Začínáme pro názornost s tělesnou výškou; několikrát jsme se však už setkali s psychologickými

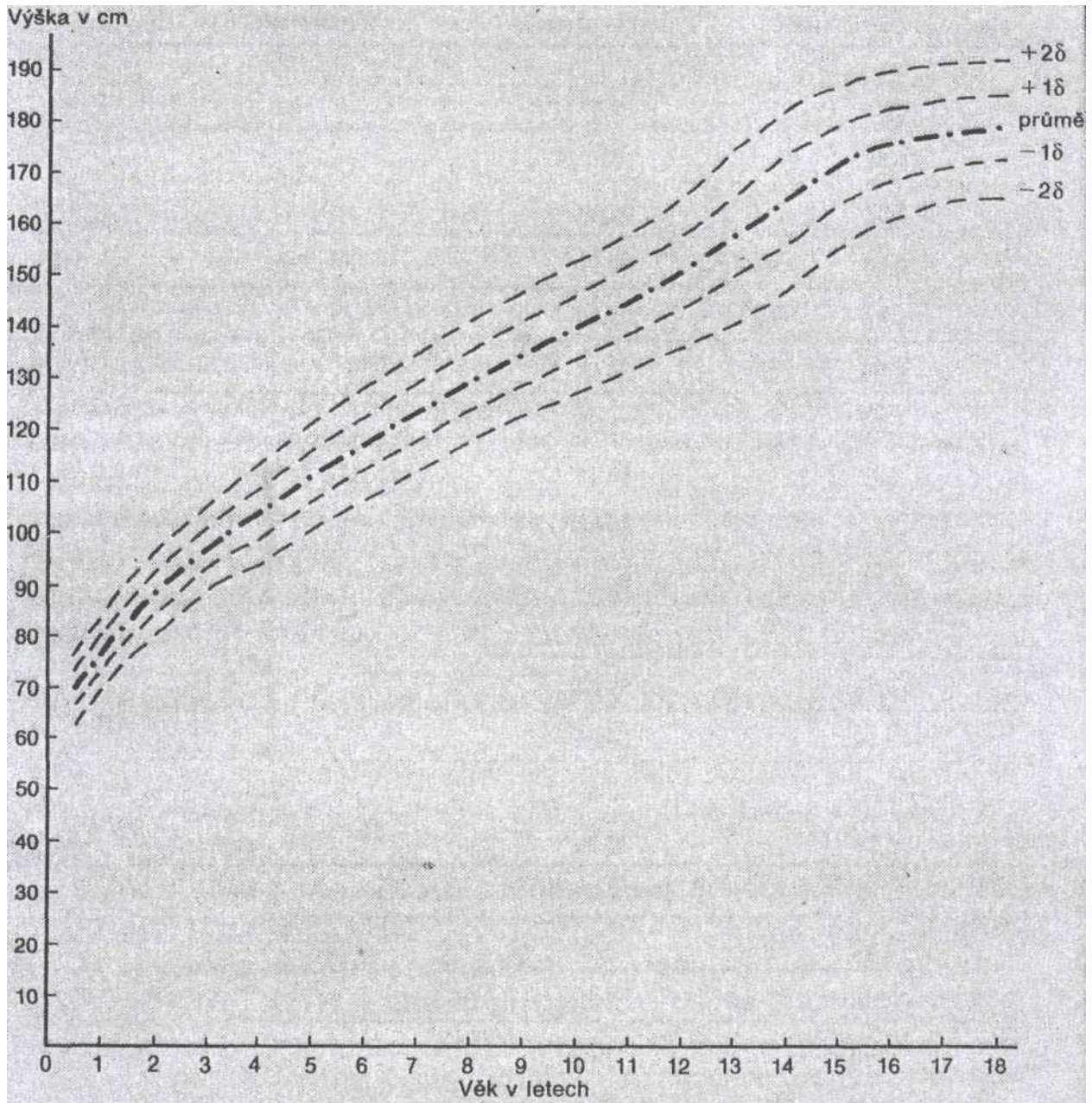
proměnnými, a ty nás samozřejmě budou i dále zajímat nejvíce.

Tabulka 3.

VZTAH MEZI SMĚRODATNOU ODCHYLKOU PODLE GAUSSE,
 PROCENTY PŘÍPADŮ A INTELIGENČNÍM KVOCIENEM (vysvětlení v textu)

Směrodatná odchylka	Procento případů	Odpovídající IQ
3,00	99,87	145
2,50	99,38	
2,33	99,00	
2,00	97,72	130
1,64	95,00	
1,50	93,32	
1,28	90,00	
1,00	84,13	115
0,84	80,00	
0,50	69,15	
0,00	50,00	100
-0,50	30,85	
-0,84	20,00	
-1,00	15,87	85
-1,28	10,00	
-1,50	6,68	
-1,64	5,00	
-2,00	2,28	70
-2,33	1,00	
-2,50	0,62	
-3,00	0,13	

(Průměr)

VÝŠKA ČESKOSLOVENSKÝCH
CHLAPCŮ V ROCE 1981

Pro každou individuální proměnnou můžeme vypočítat průměr, např. průměrnou tělesnou výšku českých žen. A průměrná tělesná výška se nám zase bude jevit jako proměnná, budeme-li porovnávat české ženy s japonskými ženami, české ženy s českými muži atd.

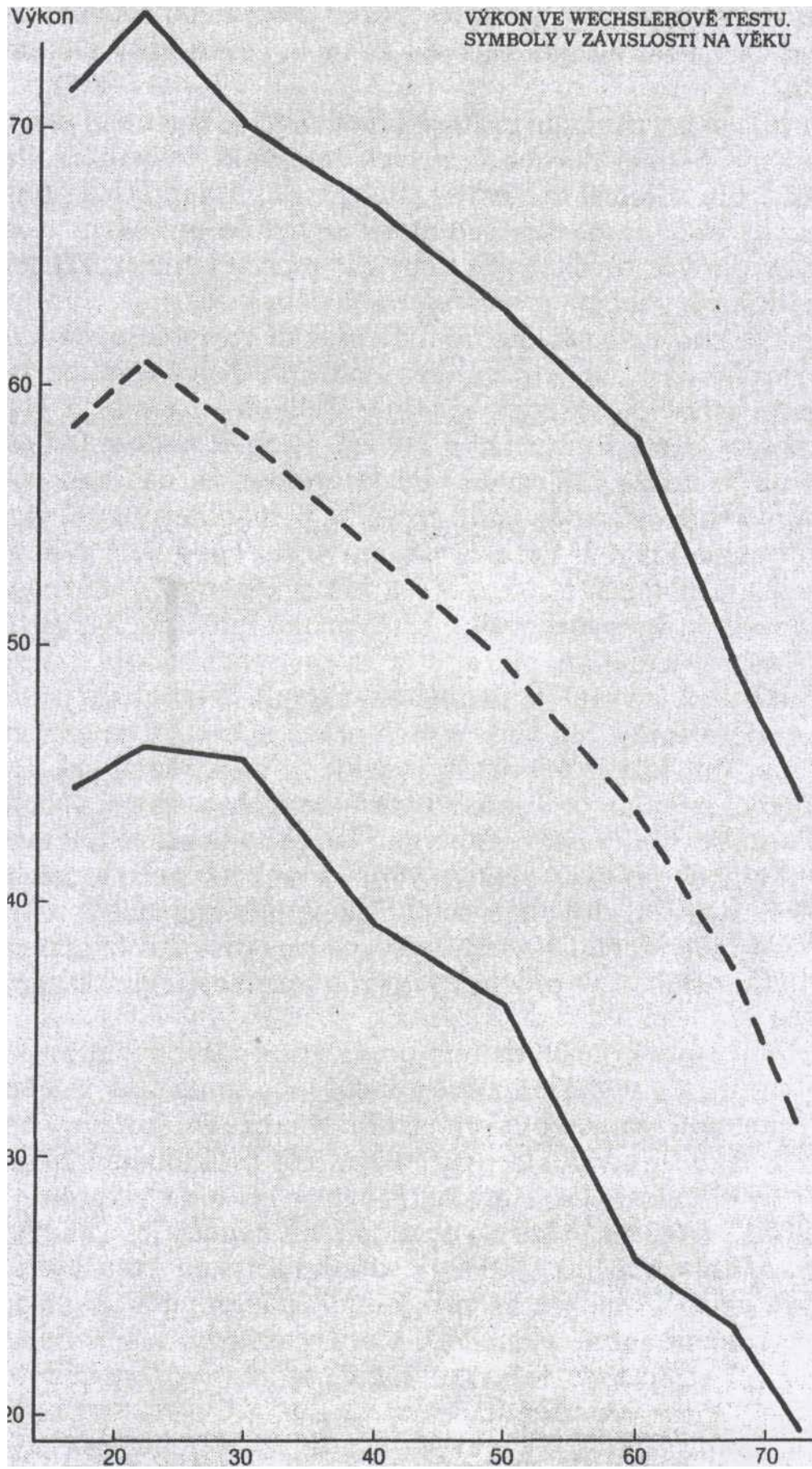
Vývojová psychologie pracuje především se změnami průměrných hodnot během delších časových intervalů, během desíletí, případně let (u kojenců to bývají i pouhé týdny). Například průměrná tělesná výška patnáctiletých dívek se liší od průměrné tělesné výšky devítiletých dívek. I zde mluvíme o proměnných: Průměrná tělesná výška je veličina proměnná vzhledem k věku.

Teď se znovu zaměříme na individuální variabilitu, na individuální rozdíly. Jak tuto variabilitu vyjádříme? Když zjistíme výšku tisíce patnáctiletých chlapců, zjistíme třeba, že průměr je 171 cm a že hodnoty kolísají mezi 120 a 210 cm. *Rozpětí hodnot je* tedy 90 cm. To už je určitá informace, ale je zřejmé, že nás neuspokojí. Mnohem výstižnější bude údaj, že 90 % patnáctiletých chlapců se pohybuje mezi 158 a 184 cm. K jinému účelu bude lépe vyhovovat údaj, že 50 % chlapců je mezi 166 a 176 centimetry. Z důvodů, jejichž vysvětlení by vyžadovalo příliš mnoho matematiky, se užívá podle Gausse jednotka variability zvaná *směrodatná odchylka* (značíme ji řeckým malým písmenem sigma). V tabulce 3 uvádíme vztah mezi procenty, jak jsme o nich právě mluvili, a směrodatnou odchylkou. Ten, kdo je právě tak vysoký, že mezi všemi patnáctiletými chlapci je jedno procento stejně vysokých nebo vyšších, je 2,3 směrodatné odchylky nad průměrem. Ten, kdo je právě tak vysoký, že 75 % chlapců stejného věku je stejně vysokých nebo vyšších než on, je 0,67 sigma pod průměrem.¹⁾ Takovýmto způsobem můžeme vyjadřovat individuální rozdíly v tělesné hmotnosti, inteligenci (viz str. 210), úzkostnosti — prostě v jakékoli vlastnosti, kterou dovedeme měřit.

Proč jsme zabrousili do této nezáživné statistiky? Protože bez ní nás pohled na vývojové křivky někdy víc mate, než informuje. Abychom mohli posoudit vývojovou křivku nějaké proměnné, musíme znát také individuální variabilitu této proměnné. Podívejme se na obr. 8. Prostřední, silně narýsovaná křivka znázorňuje růst chlapců od 1 roku do 19 let. Po obou jejích stranách jsou slabě ji zakreslené „obalové“ křivky. Mezi prostřední křivkou a tou, která je jí blíže, leží jednak směrem nahoru, jednak směrem dolů 34 % případů (jedna směrodatná odchylka). Mezi prostřední a jí vzdálenější křivkou leží skoro 48 %. Mimo celé „řečiště“ růstu zbývá nahoře něco přes 2 % a dole rovněž tak.

¹⁾ Tyto vztahy platí přesně jen pro tzv. Gaussovu křivku. Případného matematicky vzdělaného čtenáře

prosím o shovívavost k tomuto a mnohému jinému zjednodušení.

V grafu na obr. 8 jsme tedy zkombinovali růstovou křivku s in 75 individuálními rozdíly. Hned vidíme, k čemu je to dobré. Jestliže chlapec v 5 letech měří 123 cm, tj. o 12 cm více než je průměr, je to už na svůj věk „obr“. Jestliže vyniká nad průměr o stejný počet centimetrů ve 14 letech, není mezi svými vrstevníky nijak nápadně vysoký — ale má jistotu, že i kdyby nepoporostl už ani o milimetr, nebude po dvacítce ve výkladech obchodů vyhlížet pánské boty s vyšším podpatkem. — A ještě jedné věci si na grafu všimneme: kolem pátého roku jsou věkové rozdíly v tělesné výšce mnohem výraznější než individuální rozdíly, zatímco kolem sedmnáctého roku je tomu naopak. Právě toto mívá velký význam u nejrůznějších tělesných a duševních vlastností v různých vývojových stadiích. S věkem např. klesá svalová síla a průměrná síla šedesátiletých bicepsů je už podstatně menší než dvacetiletých. Průměrná křivka poklesu (viz obr. 17 na str. 206) vypadá pro nás starší dost smutně. Ale když zjistíme, že — řekněme — nejzdatnější čtvrtina šedesátníků se přibližně vyrovná nejslabší čtvrtině dvacátníků (a bicepsy se dají, jak víme, tréninkem dost slušně posilovat, takže to záleží také trochu na nás), už nás ta průměrná křivka tolik nedeprimuje.

V literatuře — i odborné — se bohužel obyčejně uvádějí pouze průměrné vývojové křivky a informace o variabilitě chybí. Pokud chybějí v této knize, byl bych na ně stejně zvědav jako nespokojený čtenář.

Na obr. 9 je uvedeno, jak se mění s věkem výkon v jednom z testů Wechslerova inteligenčního souboru¹⁾). Úloha zde spočívá v kódování čísel. Zkoušený má před sebou kódovací předpis, podle kterého má k různým číslicím připisovat různé značky: k jedničce třeba křížek, ke dvojce kroužek, k dalším číslicím jiné jednoduché obrazce. Po krátkém zácvičku je jeho úkolem pracovat po určenou dobu co nejrychleji. Úkol nevyžaduje žádné přemýšlení, jen rychlé vyhledávání každé jednotlivé číslice v kódovacím klíči, případně rychlé naučení kódovacího klíče, a rychlé zakreslování předepsaných značek. Střední čára grafu značí průměr, zbývající dvě čáry značí jednu směrodatnou odchylku nad průměrem a pod průměrem. Vidíme, že asi do 35 let převažují individuální rozdíly, ve stáří závisí výkon mnohem více na věku.²⁾ V dalších kapitolách se k těmto křivkám vrátíme a budeme uvažovat, co vlastně znamenají, na co z nich lze usuzovat.

Vraťme se ještě k tabulce 3 na str. 71 touto úvahou: Je-li někdo průměrný (ať v jakékoli vlastnosti), označíme ho bez velkého přemýšlení za normálního (v této vlastnosti). Je-li tři směrodatné odchylky pod průměrem nebo nad průměrem, řekneme, že je abnor-

¹⁾ David Wechsler, americký klinický psycholog, byl jedním z nejznámějších tvůrců inteligenčních testů.

²⁾ Při této příležitosti upozorňuji na optický klam, kterému někdy podléháme při pohledu na grafy: spodní křivka se dostává k okraji obrazu, ale nikoli k nule, nýbrž k hodnotě 19,5. Vývojový pokles vypadá na

první pohled ještě drastičtější, než je ve skutečnosti, — A mnohem více mohou povrchního pozorovatele opticky klamat — aniž by v nejmenším lhaly - různé sestupné a vzestupné grafy, kde na vertikále je třeba nejnižší hodnota 90 a nejvyšší 97!

VYBRANÉ ÚDAJE O SŇATCÍCH A ROZVODECH, ILUSTRUJÍCÍ
VÝZNAM STATISTICKÝCH DAT VE VÝVOJOVÉ PSYCHOLOGII
(Vysvětlení v textu)

	Ženy	Muži
První vstup do manželství	98 886	99 931
První rozvod	30 895	30 910
Prvních rozvodů na 100 prvních manželství	31	31
Druhý nebo další vstup do manželství	22 454	21 409
Druhý nebo další vstup do manželství (bez započítání vdovců, resp. vdov)	20 452	19 571
Počet druhých nebo dalších rozvodů na 100 druhých nebo dalších manželství	29	30
Počet druhých nebo dalších rozvodů na 100 druhých nebo dalších manželství (bez započítání druhých nebo dalších manželství vdovců, resp. vdov)	32	33

mální, tj. abnormálně velký, malý, inteligentní, neinteligentní atd. Jinak řečeno, vybočuje ze statistické normy. Zcela jiná otázka ovšem je, jak vysoko nebo nízko musí člověk být nad průměrem nebo pod průměrem, abychom řekli, že je nenormální ve smyslu nežádoucí. To je u každé vlastnosti jiné. Abnormálně vysoká inteligence není nikdy nenormální! Při inteligenci dané jednou směrodatnou odchylkou pod průměrem se už dítě těžko udrží na normální základní škole. Člověk s tělesnou výškou jednu směrodatnou odchylku pod průměrem není naproti tomu nijak nápadný. Musíme tedy **odlišovat statistickou normu, ideální normu a normu ve smyslu hranice**, která je ještě přijatelná — *sociální, funkční normu*. Tyto pojmy se netýkají jen měření vlastností. Týkají se i událostí a jevů které nelze měřit, nýbrž jen počítat. Například je známo, že v současné době se v Praze rozvádí každé druhé manželství. Rozvod je tedy jev statisticky normální, běžný — máme ho proto považovat za normální ve smyslu sociální nebo dokonce ideální normy?

Závěrem této části si ještě přiblížíme zrádnost statistiky na příkladě, který se nám bude hodit v 10. kapitole:

Někdo žije v nešťastném manželství a uvažuje: Když se rozvedu a najdu si nového partnera, jakou mám šanci, že se mi to napodruhé podaří lépe? Málokdo se v takovém případě radí se statistic-

kou — možná spíš odborník, který má s rozvody co dělat z titulu své profese; ale budiž. Otevřeme statistickou ročenku ČSSR¹⁾ a zjistíme, že v roce 1984 uzavřelo první manželství skoro sto tisíc žen a o maličko méně mužů (viz tab. 4). V témž roce se poprvé rozvedlo skoro 31 tisíc mužů a asi stejně žen. Jedenatřicet rozvodů na sto prvních manželství.²⁾ Z dalších údajů v tabulce zjistíme, že na sto druhých nebo dalších manželství připadá zase kolem třiceti rozvodů. (Tady se nám to trochu komplikuje: statistika nerozlišuje druhá manželství rozvedených a druhá manželství vdovců a vdov — další menší nepřesnost. Zde nám však jde o způsob uvažování, ne o přesný rozbor rozvodovosti. Takže můžeme klidně přejít k pointě úvahy:)

Vypadá to, že druhá manželství nejsou o nic stabilnější než první manželství, nemá tedy smysl, aby se lidé rozváděli a zkoušeli to znova. Snažme se držet lidi v manželství, ve kterém jsou. — Jenže musíme uvažovat také takto: Lidé, kteří se rozvedli, se liší od těch, kteří setrvali v prvním manželství. Je mezi nimi mnoho takových, kteří neměli pro manželství dobré předpoklady, nešťastných povah, snad trvale poškozených citovým strádáním v dětství, snad později špatně vedených, snad s drobnými duševními vadami na vrozeném základě. Druhý pokus podniká právě ta menšina, ve které je mnoho jedinců s horšími předpoklady pro manželství. Jsou to — obrazně řečeno — ti, kteří v první zkoušce propadli, repetenti. A hle, manželství jim vychází stejně často jako té velké skupině všech, kteří vstupují do manželství poprvé a mezi nimiž je většina lidí s dobrými předpoklady!

Při úvahách o rozvodové statistice vezmeme v deváté kapitole v úvahu ještě více hledisek. Zde jsme jen chtěli ukázat, že čísla nám dají tak inteligentní odpověď, jak inteligentní otázku jim položíme.

¹⁾ Najdeme ji v každé slušné veřejné knihovně a kapitola týkající se obyvatelstva stojí za listování - i ve starších ročnících.

²⁾ Naše úvaha je jen přibližná. Pro přesnost bychom

museli brát v úvahu kolísání počtu sňatků: nerozvádějí se přece letošní manželství, ale spíše loňská, předloňská a ještě dřívější.